

о. Юрій МИЦИК

БИТВА ПІД КЛУШИНОМ 1610 р.

Висвітлюється один з визначальних, але нині мало відомих епізодів історії Смутного часу в Московській державі – перебіг битви між польським і московським військами під Клушином 4 липня 1610 р. Особлива увага приділяється ролі, яку відіграли в ній українські козаки. Аналізуються наслідки поразки московитів у цій битві і вплив їх на подальші події в Московщині.

Ключові слова: Клушино, Смутний час, збройні сили Московської держави, війська Речі Посполитої, українські козаки.

The work casts light upon one of the decisive but presently little-known episodes in the history of Anxious Time of the Moscow State: the course of the battle between the Polish and Moscow's forces near Klushyn on July 04, 1610. A special attention is paid to the role of the Ukrainian Cossacks played in the battle. The outcome of the Moscow troops' defeat in the battle and its impact upon the further events in the Moscow State is analyzed.

Key words: Klushyno, the Anxious Time, military forces of the Moscow State, the army of Rzecz Pospolita, Ukrainian Cossacks.

У парафіяльному костелі Св. Лаврентія в Жовкві, де поховані родина короля Яна III Собеського й чимало представників магнатських родів Жолкевських та Даниловичів, на внутрішніх стінах висіли великі живописні полотна, що зображували чотири великих битви XVII ст.: під Хотиним (1673 р.), Віднем (1683 р.), Парканами (1684 р.) і Клушином (1610 р.). Остання з цих картин нині зберігається в Музеї-заповіднику „Одеський замок”. Традиційно вважається, що її на замовлення великого гетьмана коронного Станіслава Жолкевського створив придворний маляр Симон Богуш (Богушович) – учасник походу Лжедимитрія I на Москву¹. Проте в новітніх дослідженнях його авторство заперечується².

Сучасному українському читачеві, навіть професійному історикові, про битву під Клушином відомо дуже мало. Побіжно її згадували в дореволюційній і радянській історіографії, і тільки окремі автори (М. Карамзін, Є. Разін, С. Соловійов та деякі інші) приділили їй порівняно більше уваги. Пояснюється це тим, що в Клушинській битві збройні сили Московської держави зазнали тяжкої поразки, а про такі баталії в російській історіографії або не згадували взагалі, або згадували побіжно, або препарували їхню історію до невпізнання, намагаючись передусім применшити невдачі. Польські історики писали про Клушинську битву

досить часто, але розгорнуті дослідження про її перебіг і наслідки з'явилися тільки в останні десятиріччя³. Тим часом українські історики чомусь уважали, що ця битва не стосується України і тому нею майже не цікавились, за винятком М. Костомарова. Тож в українській історіографії давно назріла потреба бодай стисло описати цю битву, звернувши особливу увагу на дії Війська Запорозького.

На початку XVII ст. Московська держава поринула у вир т. зв. Смути. Це складне й неоднозначне явище досі не дістало адекватної оцінки. Зокрема російські науковці промовчують той факт, що війська Речі Посполитої ввійшли на її терени, прагнучи відвоювати раніше анексовані Москвою у Великого князівства Литовського етнічні українські (Сіверщина) й білоруські (Смоленщина) землі. Коли зважити на ці особливості московсько-литовського протистояння, зрозумілішими стають причини підтримки „димитриад” українською і білоруською шляхтою та українським козацтвом і тієї активної ролі, яку вони відігравали в подіях „Смутного времени”.

18 серпня 1609 р. король Сигізмунд III вирушив з Вільна на Смоленськ⁴, з чого почався новий етап „Смути”. До короля потроху підтягувалися запорозькі загони, беручи під свій контроль важливі опорні пункти в Московській державі. Так, полковник Андрій Гунченко став з 15-тисячним козацьким військом під Почепом, маючи намір іти на Брянськ і Смоленськ⁵. Невдовзі було обложено Смоленськ, розгорнулися бої під Осиповим, Білою та іншими

важливими містами. Московський цар Василь Шуйський відкинув умови миру, які передбачали передання Смоленська Речі Посполитій, натомість уклав союз зі шведами. Наприкінці квітня 1610р. він наказав збирати військо під Можайськом, щоб зняти облогу Смоленська, і доручив командувати цією армією рідному братові Дмитрію. Той, щоправда, не мав належного військового досвіду, однак його численне військо поповнили іноземці (англійці, голландці, іспанці, німці, шведи, фіни, французи, шотландці тощо). Іноземне військо на московській службі очолював талановитий і досвідчений шведський полководець Понтус де ла Гарді, правою рукою якого був Едуард Горн. З інших московських вищих офіцерів вирізнялися Яків Боратинський, Василь Бутурлін, Андрій Голицин. Шуйський уже вирядив значний загін до міста Царєвого Займища. Своєю чергою військове командування Речі Посполитої контролювало важливі опорні пункти на підході до Смоленська. Зокрема в Білій перебували тисяча запорозців і кількасот вояків Речі Посполитої під командуванням Олександра

ла кавалерія – як важка (гусари), так і легка (козаки)*, а неабиякий досвід давав змогу командувачам налагодити успішну взаємодію кінноти, піхоти й артилерії.

6 – 7 червня 1610 р. невелика армія Жолкевського з-під Смоленська попрямувала була на схід, у напрямку Вязьми, але через активні дії московського війська під командуванням Якова Боратинського й Едуарда Горна мусила звернути на північ до Білої, а звідти – до Шуйська. З Білої до Ржева Жолкевський вивірив полк Анджея Млоцького й 2 тис. запорожців. Ця частина війська успішно дійшла до Ржева, якийсь час пробувала здобути міські укріплення, а потім теж повернула на Шуйськ. Сюди з-під Вязьми вже підійшли загони Казановського, Дуніковського, Зборовського, а також 3 тис. запорожців під командуванням отаманів П'ясковського та Івашини. 22 червня Жолкевський дістався Шуйська, звідки рушив до Царевого Займища, що лежало на берегах річки Связі. Завдяки вмілому керівництву тут було розбито обложені в місті московські загони Валуєва чисельністю 8 тис. вояків. 25 червня Жолкевський переправив своє військо на східний берег річки й зайшов у запілля ворогові, унеможливаючи йому дістати підкріплення з Можайська й Москви. Водночас запорожці взяли під свій контроль переправу, вони виставили також свої стійки по периметру міста, разом з польською піхотою ходили на штурми⁶.

Внаслідок цих дій Валуєв утратив 500 своїх вояків. Але 2 липня з-під Можайська розпочався наступ головних сил московського війська, до яких прибули іноземні найманці на чолі з де ла Гарді, а з боку Ржева підходили загони Боратинського та Горна. Перше ніж просуватися на Смоленськ, вони вирішили непомітно підійти до Царевого Займища, щоб зняти облогу міста, допомогти Валуєву й оточити армію Жолкевського. Прагнучи завдати раптового удару, Шуйський удався до обхідного маневру, вирушивши на північний захід. Досягнувши Клушина, він мав з'єднатися з частинами Боратинського й Горна і вдарити на Цареве Займище не зі сходу, де на нього могли чекати, а з півночі.

За свідченнями білоруського шляхтича Самуеля Маскевича, московського війська налічувалося понад 50 тис. вояків⁷. Шуйський розраховував на несподіваність нападу й чисельну перевагу свого війська, а також покладав надію на досвідчену московську кінноту, що складалася головню з дворян та іноземних найманців. Особливо сильний був царський полк Шуйського. Його кавалерію підтримували стрільці, які становили ядро численної піхоти (основна маса піхотинців була слабкою через брак досвіду й належного озброєння). Утім цей недолік значною мірою компенсувався наявністю досвідченого кінного (рейтари) і пішого (мушкетери й пікінери) іноземного війська⁸.

Шуйський успішно виконав задуманий маневр, але потім далися ознаки переоцінка власних сил і явно замала увага до розвідки...

Тим часом уже 3 липня вранці Жолкевський мав достеменні дані про плани московського війська, бо його чати захопили в полон кількох „дітей боярських” (дрібних дворян) і дістали відомості з інших джерел. На терміново скликаній військовій нараді було висловлено різні пропозиції (відступати до Смоленська; оборонятися в Царевому Займищі; йти на Клушино). Вислухавши всіх, Жолкевський наказав готуватися до походу. Його мету він не розголошував, щоб запобігти можливій зраді. Тільки ввечері 3 липня його офіцери дістали секретний наказ йти на Клушино. Отже, польський воєначальник вирішив захопити суперника знезацька, не давши йому укріпитись. Майже семитисячне військо Речі Посполитої – це переважно була кіннота, зокрема 400 запорожців і 200 піхотинців з 2 гарматами – вирушило вночі на Клушино, маючи добрих провідників. Щоб не гальмувати руху, артилерії і обозу не брали, залишивши їх під стінами Царевого Займища. Далі вести облогу цього міста залишились запорожці (4 тис. козаків), 700 кіннотників брацлавського старости Калиновського й ротмістра Бобовського й 200 піхотинців. Такий план дій згодом успішно реалізували Богдан Хмельницький під час Зборівської битви (1649 р.) та Іван Виговський під час Конотопської битви (1659 р.).

Раптовість нападу Жолкевського на вороже військо забезпечила воякам психологічну перевагу, змусила суперника шикуватися до битви похашцем (Маскевич з гумором нагадує тут прислів'я: „Седлай портки, давай коня!”). Однак перш ніж дійти до ворога, війську Жолкевського довелося подолати за 9 годин вісімнадцятикілометровий шлях болотистими й лісовими стежками, частина війська застрягла, вояки були зморені важким нічним переходом. Хоча авангард вийшов на ударну позицію на самому світанку 4 липня, однак годі було розпочинати битву, бо головні сили ще підтягувалися. До того ж у центрі московського табору стояло село Пречисте. Жолкевський мусив кинути в бій авангард, який мав запалити село із частоколом довкола нього. Ці рішучі дії жменьки його вояків спричинили безлад у ворожому стані.

Іноземні війська на московській службі першими стали чинити організований опір, щоб не допустити спалення Пречистого. Вони стояли праворуч від села, а московські полки – ліворуч. Чисельна перевага московського війська дала можливість створити глибоку оборону з трьох ліній, проте артилерію було поставлено невдало. Своєю чергою Жолкевський вибудував такий бойовий порядок: сам став у центрі, полк Миколи Струся і Януша Порицького виставив проти іноземців де ла Гарді, а на самому краю розташував запорожців П'ясковського. Більшу частину

своїх вояків він вишикував проти московських частин, які планував розбити найперше.

Тільки тепер почалося зіткнення головних сил. Кіннотники набрали швидкості, але, прорвавши першу лінію ворожої оборони, втратили списи. Довелося взятися за шаблі, бо через брак табору не було звідки отримати запасні списи. З другою лінією справа пішла гірше, тут зав'язалася запекла січа. Московські війська контратакували з боків, щоб закрити прорив у своїй обороні, і полякам довелося тимчасово відступити, відбиваючись від супротивника. Та в цей момент до них підійшла підмога: вдарили нові загони важкої кавалерії. Вони повторили успіх попередників, однак теж зав'язли у близькому бою на шаблях. Московські війська зазнавали тяжких утрат, перша лінія їхньої оборони вже не існувала, але піхота влучно стріляла із засідки, а кіннота пробувала оточити польських гусарів. Виникла патова ситуація: Москва чисельно переважала, проте на боці війська Жолкевського був досвід і високий бойовий дух.

Запекла битва розгорялася й на другому фланзі. Іноземні полки були краще вимуштрувані за московських вояків, а щоб до них дістатися, треба було ще подолати укріплення. Козаки спробували були підпалити частокіл, але досягли тут незначних успіхів. Коли ж випал ворожих мушкетів зупинив удар, то Струсь послав у бій другий ряд кінноти. Запорожці в

цей час боронили фланг війська Речі Посполитої і прагнули зайти ворогові в запілля.

Битва точилася вже три години і врешті настав її кульмінаційний момент. Шуйський вирішив увести в бій свіжу кінноту, щоб зламати перебіг баталії на свою користь. Московська кіннота налаштувалася до удару, перша лінія рейтарів дала випал і повернула назад, щоб перезарядити зброєю й дати місце другій лінії. Однак їх випередила польська кіннота. Гусари підстрожили коней, ударили в запілля першої лінії московської кінноти і на її плечах вдерлися у ворожий табір. Тікаючи, московські рейтари змішали свою другу лінію, зламали її лад. Унаслідок цього запанував хаос і рейтари разом з німецькими найманцями панічно кинулися тікати⁹. За ними погналися кіннотники Жолкевського, вони рубали втікачів на відстані до 6 км. А московська піхота тим часом сховалася в таборі разом з Шуйським і відкрила вогонь з гармат. Чинили опір також іноземні полки де ла Гарді, проте після втечі московської кінноти вояцький запал у них згасав, тим більше, що їхні контратаки не мали успіху. Жолкевський наказав відкрити по них вогонь з гармат, кинув у бій піхоту, а потім знову гусарів, насадаючи на супротивника зусібч. Це змусило іноземців відступати, дехто з них перекинувся на польський бік. За таких умов Жолкевський запропонував іноземцям мирову на почесних

умовах (насамперед гарантовано життя й збереження майна, а охочим – перехід на бік Сигізмунда III). Де ла Гарді й Горн пробували зірвати ці перемовини, та марно. Іноземці, які до цього моменту мужньо билися, переконавшись, що московити не хочуть їх рятувати¹⁰, вирішили капітулювати, а частина з них узагалі захотіла перейти на польський бік. Де ла Гарді встиг попередити про це Дмитрія Шуйського. Той, побачивши крах своїх надій, зробив відчайдушну спробу вирватися з обложеного табору. Коли тікав, він навіть розкидав за собою на шляху коштовності, щоб затримати переслідувачів. Його переслідували протягом 10 км, при цьому полягло чимало московитів. Утрапивши коня, цар мусив тікати лісом пішки...

Загальні втрати московського війська сягнули 15 тис. загиблими (10 тис. під час битви, 5 тис. – під час утечі). Загинув князь Яків Боратинський, у полон потрапили боярин Василь Бутурлін, думний дяк Яків Демидов та інші достойники, було поранено князя Голицина. Іноземні полки втратили до 2 тис. вояків. На цьому тлі втрати війська Речі Посполитої були порівняно невеликі – 1200 вояків. Короткий список загиблих навів анонімний автор щоденника походу Сигізмунда III¹¹. Переможці захопили 18 гармат, кількадесят прапорів, зокрема й корогву, карету й шолом самого Шуйського (пізніше їм передали також його шаблю та булаву),

цілий табір з возами й каретами, скарбницею з грішми для сплати іноземним найманцям.

Поховавши тіла загиблих, переможці повернулися до Царевого Займища, тягнучи із собою силу-силенну трофеїв. За свідченням очевидців, возів і карет було більше ніж людей! Тепер Валуєв зрозумів, як тяжко прорахувався. Він чув гамір битви, але не зважився проривати блокаду. Тепер уже було пізно. Ще кілька днів Валуєв оборонявся, та коли Жолкевський показав йому полонених і дозволив послати своїх людей на поле битви, аби ті побачили її сліди на власні очі, п'ятитисячна московська залога капітулювала. Умови капітуляції були досить лагідні, головною з них стало визнання новим царем королевича Владислава. Жолкевський не випадково так повів справу. У результаті успішної пропагандивної акції йому тут-таки піддався Можайськ, і коронний гетьман спокійно рушив на Москву. Далі піддалися також Ржев, Осипов, Борисов, Боровськ, Дмитров та інші міста. Московити тоді скинули царя Василя Шуйського, а влада в державі перейшла до рук „Семибоярщини”, яка погодилася за нового царя визнати королевича Владислава. Колишнього царя Василя Шуйського та двох його братів (Івана й Дмитра) видали Жолкевському, який пізніше передав їх під Смоленськом королеві Сигізмундові III. Як полонених їх привезли до Варшави, де вони померли в неволі у 1612 р. Москва

розцінила цей факт як надзвичайно ганебний і згодом навіть викупила тлінні останки царя-невдахи, щоб перепоховати на батьківщині. Було укладено союз Речі Посполитої з Московією, і війська Речі Посполитої навіть стали у московському Кремлі.

Перед лицем доконаних фактів піддався Сигізмунду III й Смоленськ. Якраз тоді до короля прибув новий загін запорожців (2500 козаків) на чолі з Кулибакою¹², чимало запорожців розтеклися по Московії, де потім продовжили війну на величезному театрі, сягаючи Північного Льодовитого океану та Сибіру. Тільки впертість Сигізмунда III, який не хотів погодитися з переходом сина у православну віру (така була умова коронації Владислава в Москві), і небажання віддавати йому московський трон, призвели до краху планів Жолкевського, викликали слушні підозри московитів щодо справжніх намірів Речі Посполитої. Усе це пришвидшило антипольське повстання 1611 р. і нову війну, яка завершилася тільки в 1618 р. За умовами Деулінського миру, Річ Посполита повернула собі Смоленськ і Смоленщину, а також Сіверщину з Черніговом. Битва під Клушином увійшла до історії як свідчення високого рівня воєнного мистецтва армії Речі Посполитої, зокрема й Війська Запорозького.

ПРИМІТКИ

- 1 Парцей М. Стародавня Жовква. – Львів, 2005. – С. 89.
- 2 Див., напр.: Александрович В. Симон Богушович: Історія і легенда в біографії львівського маляра першої половини XVII століття // Вісник Львівського університету: Сер. істор. – Львів, 1997. – Вип. 32.
- 3 Kusiak F. Bitwa pod Kłuszynem 1610 roku. – Wrocław, 1992; Szcześniak R. Kłuszyn 1610. – Warszawa, 2008.
- 4 Wisner H. Zygmunt III Waza. – Wrocław etc., 2006. – S. 136.
- 5 Мицик Ю. Ізджерел про участь запорожців у подіях „Смуты” початку XVII ст. у Московській державі // Архіви України. – 2001. – № 1 – 2. – С. 23 – 25.
- * Тут ідеться про легку кінноту у війську Речі Посполитої, а не запорожців. Щоправда, у складі „козацької кінноти” було чимало українців з походження.
- 6 Marchocki Mikołaj Scibor. Historia moskiewskiej wojny prawdziwa...// Moskwa w rękach Polaków. – Kraków, 2005. – S. 71.
- 7 Pamiętniki Maskiewiczów. – Wrocław, 1961. – S. 127.
- 8 Szcześniak R. Op. cit. – S. 60 – 70.
- 9 Pamiętniki Maskiewiczów... – S. 129, 130.
- 10 Budziło J. Historia Dmitra fałszywego // Moskwa w rękach polaków. – S. 444.
- 11 Diariusz drogi króla Jmci Zygmunta III ... – Wrocław, 1999. – S. 162–165.
- 12 Ibid. – S. 167.